

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNİN POETİKASI

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mehri Mehdi qızı Quliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Orucova Səhər Hidayət qızı

filologiya elmləri doktoru, dosent
Yusifov Vaqif Əziz oğlu

filologiya elmləri doktoru, dosent
Hüseynov Qafar Möhsun oğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
Emi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbiyyatda epik növün geniş yayılan janrlarından biri də hekayədir. Digər janrlar kimi, hekayənin də inkişafı söz sənətinin, yazılı ədəbiyyatın tarixi dinamikası içərisində təşəkkül tapmışdır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda hekayə janrına verilən biçim tərzü və ya onun konturlarını müəyyən edən xüsusiyyətlər təbii ki, birdən-birə yaranmamışdır. Hekayə bədii imkanlarının zənginliyi, həcmi və informativliyinin çevikliyi ilə seçilən janrlardandır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hekayə haqda ədəbi növlərin təsnifatından, fərqli ədəbi cərəyanlarda janrın yeri, hekayə ustalarının yaradıcılığından söz açarkən bəhs olunmuş, onun bu və ya digər xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Lakin ədəbiyyatımızın ən populyar janrlarından olan hekayə normativ və milli poetika kəsişməsində araşdırılmamışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınan hekayələrdə ideya-estetik baxımdan çoxçalarlılıq, daxili fəlsəfi qatın zənginliyi, idealların təqdimində etnoyaddaşa, poetik simvolikaya üstünlük verilmişdir. Xronotopun özəlliyi, qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyətləri, süjet-kompozisiya düzülüşü, hər bir detalın mətdəki rolu, janrın daxili klassifikasiyasının araşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri sırasına daxildir.

Hekayənin tədqiqinin nəzəri bazasının yaranmasında rus-sovet ədəbiyyatşünaslığının, xüsusən, formal məktəbə yaxınlığı ilə seçilən Qriqoriy Petrovski, Aleksandr Reformatskiy, Boris Eyxenbaum, Viktor Şklovski, Lev Vıqotski kimi tədqiqatçıların böyük rolu olmuşdur. Formal məktəbin nəzəri görüşləri Avropa ədəbiyyatşünaslığında strukturla və narrativ qarammatikayla bağlı tədqiqatlarda geniş yer almışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixçiliyi, müqayisəli ədəbiyyat və poetika problemləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlarda hekayə janrı müxtəlif rəqurslardan araşdırmaya cəlb olunmuşdur¹.

¹ Məmmədov, A. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə (XX əsrə qədər)/A.Məmmədov. – Gəncə, – 1970. – 121 s.; Məmmədov, A. Azərbaycan hekayəsi / A.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 224 s.; Məmmədov, Ə. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX–XX əsrlər) / Ə. Məmmədov. – Bakı: Elm, –2004. –264 s.; Mütəllibov, T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası / T. Mütəllibov. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 328 s. ; Məmmədov A. Nəsrin poetikası (XIX əsrin ikinci yarısı)/ A.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1990. – 136 s.; Nəbioğlu V. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)/ V.Nəbioğlu. – Bakı: Elm, – 2004. – 264 s.; İsayeva, N. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor / N.İsayeva. – Bakı: Uğur, – 2008. – 160 s.; İmaməliyeva, L. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı / L.İmaməliyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 240 s.; Babayev, B. Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı / B.Babayev. – Bakı: Avropa, – 2018. – 152 s.

Hekayə janrının öyrənilməsi istiqamətində birbaşa janrın özü ilə bağlı olmayan, hekayə ustalarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına aid xeyli tədqiqatlar mövcuddur ki, onlardan da dissertasiyanın yerinə yetirilməsində istifadə olunmuşdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanlar baxımından rəngarənglik yaşanmışdır. Bu özünü o dövrün ən populyar janrlarından olan hekayə yaradıcılığında da göstərir. Ona görə də hekayənin poetikasının öyrənilməsində ədəbi cərəyanların nəzərə alınması zəruri tələb kimi ortaya çıxır. Azərbaycan hekayəsinin ədəbi cərəyanlar üzrə təsnifatının aparılmasında akademik İsa Həbibbəylinin “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları”² əsəri və Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirməsinə aid elmi konsepsiyasından birbaşa nəzəri baza kimi istifadə olunmuşdur³.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı tam vətəndaşlıq hüququ qazanmış və özünü təsdiq etmişdir. Onun poetikasının formalaşması XX əsrin başlanğıcına düşdüyündən həmin ədəbi hadisəyə aydınlıq gətirilməsi, Azərbaycan hekayəsinin poetikasını təyin edən əsas prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi dissertasiyada qarşıya qoyulan başlıca məqsəd kimi təyin edilmiş və həmin məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının özünəməxsus poetikasının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə onun struktur elementlərinin formalaşmasında təsiredici rolunu oynayan qaynaqların tarixi-tipoloji aspektdə araşdırılması;
- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli ədəbi cərəyanların eyni zaman kəsiyində mövcudluğunu nəzərə alaraq hekayələrin ədəbi cərəyanlara uyğun təsnifatını aparmaq;
- Ədəbi cərəyan və janr qarşılıqlı münasibətlərində formalaşan təzahürlərə aydınlıq gətirmək;
- Epik əsərin mövcudluğunun ən vacib şərti olan təhkiyə mexanizminin araşdırılması və onun Azərbaycan hekayəsindəki özünəməxsusluqlarını təyin edib ümumiləşdirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində tarixi və tipoloji - müqayisəli, struktur-semantik təhlil metodlarından, etnopoetika nəzəriyyəsiindən istifadə edilmişdir. Dissertasiyada Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatşünaslıqlarında hekayə janrı ilə bağlı elmi-nəzəri tədqiqatlara müraciət olunmuşdur.

² Həbibbəyli, İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 160 s.

³ Həbibbəyli, İ. Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. İ. Ə. Həbibbəyli. Bakı: – Elm, – 2019. – 450 s.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar. Dissertasiyada müdafiə üçün aşağıdakı müddəalar irəli sürülmüşdür:

- Hekayə janr kimi öz konturlarını Qərbdə müəyyənləşdirdikdən sonra ədəbiyyatımıza daxil olsa da, onun poetikasında milli genetik ənənələr və yarandığı dövrün tarixi şərtlərinə uyğun elementlər də mövcuddur. Daha doğrusu, Azərbaycan hekayəsi Qərb və Şərq ənənələrinin sintezi və XX əsrin real şərtlərinin təsiri ilə yaranmışdır. Şərq ənənələrindən danışarkən daha çox milli folklor və divan ədəbiyyatına aid elementlərin üstünlüyü müşahidə olunur. Dissertasiyada belə bir müddəa irəli sürülüb əsaslandırılır ki, normativləri Qərbdən götürən Azərbaycan hekayəsinin poetikasında milli folklor və divan ədəbiyyatından gəlmə struktur elementlərinin xüsusi yeri var.
- Azərbaycan hekayəsi yaranmazdan öncə dünyada iki hekayə ənənəsi geniş yayılmışdı: Mopasan modeli və Çexov modeli. Azərbaycan ədəbiyyatında hər iki modelin ənənəsi milli ənənə ilə çarpazlaşmış şəkildə mövcud olmuşdur.
- Hekayə çevik janr kimi yarandığı dövrün bütün ədəbi cərəyanlarında mövcud olduğundan rəngarəng üslub və fərqli cərəyanlara xas poetika elementləri ilə zəngindir. Bəzi məqamlarda cərəyanların özünün belə qovuşuq halda təzahürünün şahidi olur;
- Müxtəlif cərəyanlarda varlığını sübut etsə də, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri hekayə janrında ideya-problematika baxımından ortaqlıq mövcud idi – milli birlik və milli tərəqqi. Bu idealların mövcudluğu hekayənin poetikasında etnoyaddaşın ifadəsinə yol açır, eyni zamanda müasirləşmə istiqamətində yeni texnologiyaların ədəbiyyata gəlişini də zəruriləşdirirdi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektı kimi Abbas Səhhət, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Abulla Şaiq, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Cəfər Cabbarlının hekayə janrında qələmə aldığı əsərləri əsas götürülmüşdür. Tədqiqatın predmeti isə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hekayəsinin poetikası problemini əhatə edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsinin poetikasına aid bəzi problemlər hekayə janrı və nəslə əlaqəli tədqiqatlarda fərqli aspektlərdən araşdırılmışdır. Lakin ədəbiyyatımızın əsas göstəricilərindən biri olan bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkül özünəməxsusluğu, bəhrələndiyi qaynaqlar, ədəbi cərəyanlara görə təsnifatı, təhkiyə mexanizmi bu dissertasiyaya qədər bütöv halda tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədqiqatın

göstərilən problemlərin bütövlüyü müstəvisində aparılması əsaslı elmi yeniliklərin əldə edilməsinə yol açmışdır. Onları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının özünütəsdiqi dövrü kimi götürülən XX əsrin başlanğıcı hekayəsinin Şərqi-Qərb qaynaqlarının təsiredici mexanizminə aydınlıq gətirilmişdir;
- Azərbaycan hekayə ustalarının qabaqcıl təmsilçilərinin hər birinin yaradıcılığında hansı əənəyə daha çox bağlı olması məsələsi aydınlaşdırılmışdır;
- Hekayə janrının ədəbi cərəyanlar istiqamətində əsasən maarifçi realizm, tənqidi realizm və romantizmdə öz təsdiqini tapmasını nəzərə alaraq bu cərəyanların hekayədə təzahürü məsələləri və prinsipial xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, qarşılıqlı müqayisələr aparılmışdır.
- Hekayənin təhkiyə mexanizmi yeni nəzəri texnologiyaları və əənəvi yanaşmalar uzlaşdırılaraq tədqiq edilmiş və Azərbaycan hekayəsinin bu istiqamətdə özünəməxsusluqlarını təyin edən müddəalar irəli sürülərək mətn faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada Azərbaycan hekayəsinin poetikası onun formalaşmasında rolunu oynayan qaynaqlarla əlaqəli şəkildə tədqiq olunduğundan o, tarixi poetika istiqamətində aparılan araşdırmalar üçün nəzəri baxımdan əhəmiyyətli ola bilər. Bundan əlavə, dissertasiyaya konkret olaraq nəsr, janr, hekayə, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan ədəbi cərəyanların özünəməxsusluğu üzərində aparılan elmi araşdırmalarda istinad edilə bilər.

Tədqiqat praktiki olaraq tədrisdə aparılan araşdırmalarla bağlı faydalıdır, ondan dərs vəsaiti kimi yararlanmaq mümkündür.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda və xarici ölkələrin nüfuzlu elmi məcmuələrində dərc olunmuş elmi məqalələrində, beynəlxalq konfranslardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Dərc olunmuş məqalələr və konfrans materialları işin məzmununu tam əhatə edir.

Dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən fəlsəfə doktoru dissertasiyaları qarşısına qoyulan tələblərə uyğun qaydada tərtib edilmişdir.

Dissertasiya işinin Girişi – 8680, I Fəsl – 91713, II Fəsl – 91332, III Fəsl – 80513, Nəticəsi isə – 6001 şərti işarədən ibarətdir.

„Dissertasiya işinin ümumi həcmi 207.957 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəaları, tədqiqat metodları, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə “Azərbaycan ədəbiyyatında hekayənin təşəkkülü və qaynaqları” adlanır, üç paragrafdan ibarətdir. **“Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin hekayənin strukturunun formalaşmasında rolu”** adlanan birinci paragrafda ədəbiyyatın şifahi xalq yaradıcılığından gələn ənənələri, janr, motiv, obraz, mövzu və struktur özəlliklərini davam və inkişaf etdirməsi əsas götürülərək hekayənin poetikası araşdırılır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hekayəsinin yaranması və inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin təsiri güclü olmuşdur. Bu təsir müsbət mənada Azərbaycan hekayəsini formalaşdırmışdır. *“XX yüzilin spesiifik cəhətlərindən biri də istər realist yazıçılar, istərsə də romantik ədiblər olsun, folklorun bu və ya digər problemi ilə məşğul olmalarıdır. Folklorla bilavasitə nəzəri baxımdan məşğul olmaq bu yazıçıların əsərlərində folklorun istifadəsinin şərtlərini də formalaşdırmışdı. Ona görə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin heç bir dövründə xalq ədəbiyyatından bu qədər geniş və hərtərəfli istifadə edilməmişdi”*⁴.

Hekayələrdə mərasimlərin, inancların, folklorun gəlmə element və motivlərin özünəməxsus yeri var.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk faciə müəllifi kimi tanınan Nəcəf bəy Vəzirov XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı “Ağçı” (1875) hekayəsində qədim mərasimlərdən olan “ağı”nı yada salır.

Xalq təfəkküründən gələn belə süjetlərdən birinə də Abdulla bəy Divanbəyov “İlan” (1906) hekayəsində müraciət edir.

Yazılı ədəbiyyatda nağıl strukturuna və geniş yayılan motivlərə yaradıcı yanaşan müəlliflərdən biri də Süleyman Sani Axundovdur. Yazıcının “Qorxulu nağıllar” adı altında yazılan hekayələrində mifoloji mətnlərdən və rəvayətlərdən motiv, obraz, süjet kimi qaynaqlanması inkar olunmazdır.

⁴ Bayat, F. Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyat / F.Bayat, X.Bəşirli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 200 s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında Yusif Vəzir Cəmənzəminli və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı əsasında mifoloji-dini inanclar sistemində mövcud obraz və süjetlərin yeni ədəbiyyatda daşdığı funksiya və informativliklə qarşılaşırıq.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında, xüsusən də, hekayələrində xalq deyimlərindən, atalar sözlərindən, məsəllərdən geniş istifadə etmişdir.

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin bütün təmsilçilərinin, eləcə də onun aparıcı siması olan Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı xalq ədəbiyyat ənənələri ilə sıx bağlıdır. Mirzə Cəlil “gülməli, həm də ağlamalı vəziyyətin” təsvirində xalq ədəbiyyatının lətifə janrının xüsusiyyətlərindən, mərasim elementlərindən yaradıcılıqla bəhrələnirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrında qələmə alınan əsərlərdə xalqın zəngin şifahi söz sənətindən alınan obraz, süjet, motivlər sadəcə yeniləşməkdə olan dünyanın gətirdiyi fərqli baxış bucağı və ya müəllif ideyasının çatdırılmasında sadəcə bir detal deyildi, həm də bu yazıçıların içərisində formalaşdığı mühitin minillik mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin, tarixinin bir parçası idi.

I Fəslin **“Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyat ənənələrinin hekayə janrının təşəkkül və poetikasına təsiri”** adlanan ikinci paragrafında qeyd olunur ki, hekayə janrının formalaşmasına təsir edən milli və regional xüsusiyyətlər içərisində klassik ədəbiyyat ənənələrimizin özünəməxsus yeri var.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə XX əsr hekayəçiliyinin janr intertekstuallığı, ilk növbədə, hekayət və hekayə paraleliyində üzə çıxır.

Hekayət, mənsumə, kiçik məsnəvi, məqalət, təmsil – bunlar hamısı klassik ədəbiyyat janrları içərisində hekayəyə yaxın olanlardır. Hekayəyə verilən tərifləri və tədqiqatlarda müəyyənləşdirilən nəzəri prinsipləri adı çəkilən janrlarla təqdim olunan əsərlərə tətbiq etdikdə tədqiqatda elmilik prinsipi pozulur. Çünki klassik ədəbiyyatın kiçik həcmli epik janrları hekayə ilə eyni formanı və funksionallığı paylaşmır. Ancaq o da danılmazdır ki, klassik ədəbiyyat ənənələrimiz bütün komponentləri ilə sonrakı yaradıcılıq hadisələrinə, o cümlədən hekayəyə öz genetik kodlarını ötürmüşdür. İlk baxışdan həmin kodlar epik ənənədə və yuxarıda adını çəkdiyimiz janrlardan gəlmə element, motiv və situasiyalarda özünü göstərir.

Dərin irfani məzmun daşıyan kiçik həcmli hikmətamiz hekayətlər, adətən, məqalətlə başlanır. Daha doğrusu, klassik ədəbiyyatda hekayət məqalət-hekayə-didaktik sonluq şəbəkəsində təqdim olunur. Hekayət öz funksionallığı ilə üçlü modelə rahat yerləşməsinə baxmayaraq, bu struktur hekayə üçün yaddır.

Məqalətlər az sözlə dərin məna ifadə etməsinə, hekayətlərin sonuna artırılan fəlsəfi-didaktik nəticələrsə, yeni dövr ədəbiyyatının gözlənilməz final ənənəsinin formalaşmasına

özünün struktur təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan akademik İsa Həbibbəylinin hekayət və novella arasında apardığı müqayisə əhəmiyyətlidir. “...*səkkiz əsr bundan əvvəl yaşayıb-yaradan bu böyük Azərbaycan şairi (Nizami Gəncəvi – M.Q.) hələ XII əsrdə istər lirik şeirlərimizdə, istərsə də geniş həcmli əsərlərimizdə novella janrının ən yaxşı və maraqlı ünsürlərini özünün sənətkarlıq süzgəcindən keçirmiş, öz sənətkar qələmi ilə cilalandırıb zinət vermiş, onlara əbədi həyat bəxş etmişdir*”⁵. Göründüyü kimi, İsa müəllim burada novellanın ünsürlərindən bəhs edir və bununla da müasir hesab etdiyimiz janrların ünsürlərinin mənbəyini klassikada, milli ənənədə arayıb axtarmağın istiqamətini qabardır.

Hekayət və hekayə qarşılaşdırmasına struktur baxımından Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tam uyğun gələn əsəri hekayələr seriyası üzərində qurulmuş “Xortdanın cəhənnəm məktubları”dır. Burada hadisələrin təsvirinə keçməmişdən əvvəl insanları düşünməyə vadar edən hissə - məqalətə uyğun, daha sonra hekayə və sonda əqli nəticə gəlir. Struktur ənənəvi formaya uyğun gəlsə də, funksiyada baş verən transformasiya “Xortdanın cəhənnəm məktubları”ndan hekayət kimi bəhs etməyin doğru olmadığını göstərir.

Hekayə janrının təşəkkülündə klassik alleqorik əsər ənənələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Bu baxımdan Məhəmməd Füzulinin “Bəngü-badə”, “Söhbətül əsmar”, “Səhhət və mərəz” alleqoriyaları ədəbi ənənənin formalaşmasının mühüm göstəriciləridir. Həmin əsərlərdə təhkiyə-təsvir-tərənnüm keçidləri, mənanın alleqorik üsulla, köçürmə yolu ilə ifadəsi, cəmiyyətin, insanların qüsurlarını aradan qaldırmağa səsləyən əzabkeş, düşünən və tələqin edən müəllif obrazının adresatla ünsiyyət formaları kimi poetik keyfiyyətlər daha da inkişaf etdirilmiş və bu sahədə mövcud olan ənənəni qüvvətləndirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda anadilli nəsr ənənələri də epik növün inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bu ənənənin də formalaşmasında Məhəmməd Füzulinin əvəzolunmaz yeri var.

XX əsrin satirik ədəbiyyatında yarıtmaq vəzifə sahiblərinin tənqid hədəfinə çevrilməsi diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biridir. Məhəmməd Füzulinin də “Şikayətnamə”si vəzifə sahiblərinin, məmurların yarıtmaq fəaliyyətinin ifşası yolu ilə müəllifin haqsızlıqlara etirazının ünvanını müəyyənləşdirir.

Hekayə janrının formalaşmasına süjetli lirika da öz elementləri ilə təsirini göstərmişdir. Bu mənada, kiçik həcmdə dərin məna ifadə edən qəzəllər tərənnümlə bərabər aşıqın yaşantılarını, aşıq-məşuq münasibətlərinin davam etdiyi zamanını özündə əks etdirən süjetləri ilə sonrakı kiçik epik janrın, hekayənin inkişafına öz struktur elementləri ilə təsirini göstərmişdir.

⁵ Həbibbəyli, İ. Ə. Kiçik hekayə janrı novella // – Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, – 2007. – s.502-508.

“Azərbaycan hekayəsinin Qərb və rus ədəbiyyatı qaynaqları” adlı üçüncü paragrafda vurğulanır ki, hekayənin bir janr kimi normativlərinin Qərb ədəbiyyatında formalaşması, heç şübhəsiz, ədəbiyyatımızda həmin istiqamətdə ənənənin inkişafına yol açmışdır.

Janr özü müəyyən təkamül yolu keçərək normativlərini qazanmışdır. Keçdiyi təkamül yolunda klassiklərin oynadığı rola uyğun olaraq onların adı ilə bağlı üç tip hekayə modeli qəbul olunmaqdadır: Mopassan, Çexov və Kafka modeli.

Hekayələrinin özünəməxsusluğu, model kimi formalaşdırdığı cəhət onunla fərqlənirdi ki, Gi de Mopassanın hekayələri hər hansı bir hadisə üzərində qurulur, burada xırda məqamlar naturalistcəsinə önə çəkilib dəyərləndirilir və hekayə gözlənilməyən sonluqla bitirdi. Başqaları üçün əhəmiyyətsiz görünən insanları, hadisə və əşyaları Mopassan böyük sənətkarlıqla qabardıb təqdim etməyi bacarırdı. Təsadüfi və əhəmiyyətsiz görünən bir hadisənin bəzən insan həyatının dönüş və açar nöqtəsini təşkil etdiyini göstərməkdə Gi de Mopassan mahir usta idi; sanki qəhrəmanın taleyi onu baş verən bu kiçik hadisəyə doğru irəlilədir və onun məhz həmin ana çatması xarakterinin mahiyyətini açır. Əslində təsvir olunan hadisədir, lakin bu elə bir hadisədir ki, qəhrəmanın üstündə işıq salaraq onun kimliyini göstərir. Gi de Mopassanın hekayələrində diqqəti cəlb edən bir cəhət onlarda ya faciəvi, ya da komik situasiyaların yaşanmasıdır; bəzən də hər iki situasiya birlikdə özünü göstərir. Hekayədəki tragikomik situasiyalar XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsi, xüsusən də, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. Bunu Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur hekayələrindən “Poçt qutusu”, “Pirverdinin xoruzu”, “Saqqallı uşaq”, “Usta Zeynal” və s. aydın müşahidə etmək mümkündür.

Gi de Mopassan daha çox hadisə hekayəçiliyi ilə tanınmışdısa, Anton Çexov vəziyyətin təhkiyə ustası idi; vəziyyət hekayələri onun dünya ədəbiyyatında modelini formalaşdırdığı yeni tip idi. O, realist yazıçı olduğundan vəziyyətlərin real təqdimi yaradıcılığında ön plandadır; hər hansı hadisə ilə bağlı situasiyada fərqli həyat mövqeyi və dünyabaxışı olan insanları qarşılaşdırmaqla onların xarakter və funksiyasına aydınlıq gətirir. Onun hekayə qəhrəmanları, adətən, cəmiyyətin aşağı təbəqələrindən seçilir və onların çarəsizlikləri, qabiliyyətləri, arzu və istəkləri yazıçının qələmində sənətkarlıqla canlandırılırdı. Anton Çexov kiçik adam obrazının formalaşmasına öz hekayələri ilə qiymətli töhfələr bəxş etmişdir; qəhrəmanları, əsasən, bu qalereyanı təmsil edir. Anton Çexovun obrazları ilə qohumluğu çatan hekayə qəhrəmanları Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yer tutur. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi tənqidi realist yazıçıların yaradıcılığında düşükləri vəziyyətdə sıxılan, lakin çıxış yolu tapa bilməyən qəhrəmanlar az deyil.

Anton Çexov və Azərbaycan hekayəçiliyinin müqayisəsində rast gəldiyimiz maraqlı cəhətlərdən biri də onun tək-cə realist yox, eyni zamanda, romantik sənətkarlarımızın da rəğbətlə qarşıladığının şahidi oluruq. Dünya ədəbiyyatının müsbət ənənələrindən bəhrələnməyi ardıcıl müdafiə edən, bu haqda “Həyat” qəzetində, “Füyuzat” jurnalında məqalələri ilə çıxış edən Əlibəy Hüseynzadə Anton Çexovun “Qıflı adam” hekayəsinə nəzirə yazmışdır⁶.

Dünya ədəbiyyatında yeni hekayə tipinin formalaşmasında aparıcı sima kimi tanınan Frans Kafka (3 iyul 1883-3 iyun 1924) modernist nəsr ustası kimi dünya ədəbiyyatına daxil olmuşdur. Onun yaradıcılığının mahiyyətində özgələşmə, insanın tənhalığı, içinə qapanması, inkarlarla özünü təsdiqi dayanır. İnkarla təsdiqin paralel təqdimi həyatı anlaşılmaz hala gətirir və yeri gələndə mistikləşdirir, ünsiyyətdə olduğu insanlara və təmasda olduğu əşyaya, təbiətə tapmaca kimi yanaşması, onu özünəxas qavramalarla dəyərləndirməsi müəllifi, eləcə də onun qəhrəmanını dünyanın əbədi xaosu içərisinə salır.

Bu modernist hekayə tipi, Kafka modeli XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan hekayəsinin xarakterik cəhəti deyildi. Lakin bəzi elementlərlə müqayisələr aparmaq mümkündür. Bunlar, əsasən, yaxın adamların münasibətlərində gizli tutulmuş eybəcərliyin hər hansı bir situasiyada üzə çıxması, mənanın ayrı-ayrı detallarda mərkəzləşdirilərək təqdim olunması, yazıçının izahatdan, təsvirdən çox eyhamlara müraciət etməsi üsullarında üzə çıxır. Bu müqayisəyə zəngin materialı Cəlil Məmmədquluzadə və Cəfər Cabbarlının hekayələri daha çox verir.

Birinci fəsildə araşdırılan problemlərə aid aşağıda adı göstərilən məqalə və məruzələr çap olunaraq elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır:

- The role of folk literature traditions in the formation of the structure of story (Hekayə janrının strukturunun formalaşmasında folklor ənənələrinin rolu)⁷

- Hekayə: janr xüsusiyyətləri və tarixi tipologiyası⁸

- Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyat ənənələrinin hekayə janrının təşəkkül və poetikasına təsiri⁹

“XX əsr Azərbaycan hekayəsinin metod-cərəyan tipologiyası” adlı ikinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir. **“Maarifçi realist hekayənin başlıca prinsip və özünəməxsusluqları”**

⁶ Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri/ Ə. Hüseynzadə. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2008

⁷ Guliyeva M. The role of folk literature traditions in the formation of the structure of story // Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко – Мова и культура (науковий журнал). Вип. 19. – Т. IV (184), 2017. – s.202-209.

⁸ Guliyeva, M. Hekayə: janr xüsusiyyətləri və tarixi tipologiyası //– Bakı: Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, –2018. XXXII cild, – s. 214–221.

⁹ Guliyeva, M. Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyat ənənələrinin hekayə janrının təşəkkül və poetikasına təsiri // Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal – 2019. –s. 248–251.

adlanan birinci paraqrafda göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm nəsrin kiçik janrlarından olan hekayənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Maarifçi realist hekayə ustaları kimi Nəriman Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət hekayə janrında qələmə aldıkları əsərləri vasitəsi ilə sosial, siyasi və mənəviyyatla bağlı problemləri işıqlandırır və onların həlli yolunda savadsızlığa qarşı çıxırdılar. Cəmiyyətin və insanların cəhalət və nadanlığının əsasında dayanan cahilliyə qarşı çıxanlar maarifləndirmə yolunda ilk addımlarını insanları xurafata sürükləyən etiqad və inanmaları ilə “pirlərlə”, “nadanlıqla” üz-üzə gəlirdi. Bu qarşılaşma Nəriman Nərimanovun “Pir”, Abdulla Şaiqin “Pirin kəraməti”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pir”, “Seyidlər ocağı” hekayələrində də təsvir edilir.

Maarifçi-realizmin təmsilçiləri əsərlərində gənc nəslin nümayəndələrini yeni həyata, yeni dünya düzəninə hazırlayırdı. Bu istiqamət savadsızlığın aradan qaldırılması və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin qorunması hesabına yarana bilərdi. Maarifçi realistlər iqtisadi məqamları, sinfi ayrı-seçkiliyi, zümrə və təbəqə fərqi gündəmə gətirməkdən daha çox, cəmiyyəti maarif işığı ilə inkişafa aparacaqlarına inanırdılar. Gerçək naqisliyə qarşı etiraz etmək, insanları düşündürmək üçün başqalarının onlardan daha qabaqda olduğunu vurğulayıb rəqabət yaratmaq maarifçi-realizmin aparıcı cizgilərindəndir.

Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrında ilk nümunənin -“Müsibəti-Fəxrəddin”nin müəllifi Nəcəf bəy Vəzirovun XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı “Ağıcı” (1875), “Mənim vaqim” (1876), “Paho” (1884) hekayələri ilə müasiri olduğu zamanın və cəmiyyətin real cizgilərini yaradır.

Yaradıcılığa XIX əsrin son illərində başlayan Abdulla Şaiqin əsərlərində həm romantizim, həm də realizm ənənəsini müşahidə etmək mümkündür. Abdulla Şaiqin inqilabdan əvvəl qələmə aldığı hekayələri içərisində “Murad” (1910), “Köç” (1910), “Göbələk” (1912), “Pirin kəraməti” (1912), “Cümənin qəzəbi” (1912), “Şələquyuq” (1913) və s. maarifçi-realizmin xüsusiyyətlərini müşahidə edə bilərik.

Maarifçi realistlərdən Süleyman Sani Axundov “Kövkəbi-Hürriyyət”, “Yuxu”, “Qonaqlıq”, “Tutu quşu”, “Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı” hekayələrində hürriyyət, elm və təhsilə çağırışları, cəhalətə qarşı çıxışları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli bir mövqeyə sahibdir. Müəllif nağıl, rəvayət texnikasından istifadə edərək hadisə və vəziyyət hekayələri qələmə alır.

XX əsrdə maarifçi realist hekayə yaradıcılığı sahəsində diqqəti cəlb edən sənətkarlarımızdan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. O, nəsr yaradıcılığında, əsasən,

tənqidi realizm mövqeyindən çıxış etsə də, özünün “Ata və oğul” hekayəsində maarifçiliyin əsas diskurslarından birini – “atalar və oğullar” qarşılaşmasını önə çəkir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Tənqidi-realist hekayədə cəmiyyət və fərdin özünüifadə mexanizmi”** adlanır. XX əsrdə tənqidi realizminin xüsusi mərhələ təşkil etdiyi Azərbaycan ədəbiyyatı çoxjanrlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu janrlar içərisində hekayənin özünəməxsus yeri var.

Ədəbiyyatımızda tənqidi realizmin inkişafı və özünütəsdiqində müstəsna rolu olan Cəlil Məmmədquluzadə öz məsləkdaşları ilə bərabər hekayə janrının milli ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq qazanmasında da əhəmiyyətli mövqe sahibidir. Onunla bərabər milli hekayə strukturunun formalaşmasında Yusif Vəzir Cəmənəzəminli və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fəaliyyəti diqqət cəlb edir.

Yusif Vəzir realizmin estetik prinsiplərinə istinad edən qüdrətli nasir idi. O, hekayələrində xalqın məişətini, adət - ənənələrini də real şəkildə əks etdirmişdir. Bu baxımdan onun “Şaqqulunun xeyir işi”, “Cümə axşamı”, “Sərhəd məsələsi”, “Borclu” hekayələrində o dövrün ictimai mühiti çox sadə, amma bədii – fəlsəfi cəhətdən yığcam, koloritli və milli tarixi əhvalatlar, mərasimlər əsasında açıqlanır.

XX əsr hekayənəvisliyinin realist təcrübəsinə istinad edən ədib mühitin, məkanın dolğun bədii təəcəssümünə xüsusi diqqət yetirmiş, obrazın təqdimində, şəxsiyyətin özünüifadəsində tarixilik və milliliyi, müasirliyi vəhdətdə nəzərə almaqla nail olmuşdur. Adı çəkilən hekayələrdə obrazı konkret bədii şəraitdə verməsi, həm onların, həm də əhvalatın təsvirində milli koloriti saxlamağa çalışmışdır.

Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin hekayələri yaxın keçmişimizin bədii inikasını olub, ictimai fikrin zaman və şəxsiyyət problemlərinin bədii həlli məsələsini tədqiq etmək üçün zəngin material verir. Böyük yazıçı yaradıcılıqda milliliyə, tipikliyə, realizmə, həqiqətə üstünlük vermiş, realizmi başlıca sənət prinsipi kimi dəyərləndirmişdir.

Tənqidi realist hekayənin görkəmli ustalarından biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatında mopasanvari hekayələri ilə tanınmışdır. O da XX əsrin bir çox sənətkarları kimi fərqli cərəyanların prinsiplərinə cavab verən əsərlər müəllifidir. Bu fərqlilik Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığında da özünü göstərir; maarifçi və tənqidi realizmə aid nümunələr kimi səciyyəlinə biləcəkdir hekayələr müəllifidir. “Atalar və oğullar” maarifçi realizmə aid yaradıcılıq hadisəsi kimi qiymətləndirildiyi halda, “Marallarım”, onun davamı olan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” seriyalarına daxil olan hekayələri, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”, “Şeyx Şaban”, “Bomba” və s. tənqidi realizmin bariz nümunələri hesab olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin tipik cizgiləri Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında daha geniş yer almışdır. Görkəmli yazıçı milli məfkurəyə, əqidəyə söykənən böyük bir ədəbi məktəb yaratdı.

Yusif Vəzir etnoqrafik hekayələri, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hadisə - sərgüzəşt hekayələri ilə diqqət cəlb edərsə, Cəlil Məmmədquluzadə daha çox vəziyyətlərdə modelləşdirmə ustalığına görə yadda qalır və əsasən, kiçik hekayələrə üstünlük verirdi. Molla Nəsirəddin jurnalında hekayə janrına geniş yer verilirdi. Bu sahədə aparıcılıq Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə aid idi.

Azərbaycanda hekayə janrının təməllərinin möhkəmlənməsində, tənqidi realist hekayənin inkişafında müstəsna xidmətləri ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyat ənənələrini sənətkarlıqla inkişaf etdirmiş və orijinal əsərləri ilə mədəniyyət tarixinin klassikləri arasında yer qazanmışdır. O, insanın sosial mühitlə əlaqələrini, cəmiyyətdəki yerini, maddi-mənəvi imkanlarını bir neçə günlük həyat tarixində əksini tapan xüsusi vəziyyətlərdə əks etdirir. İlk baxışda yaşanan hadisələr çox sadədir və ya sadəlik təsiri bağışlayır. Əslində isə təsvir olunan vəziyyət qəhrəmanın ədəbi xarakteristikasıdır. O, qısa bir zamanda nümayiş etdirdiyi davranış modelinə nəinki özünün, özü qəbildən olan təbəqənin təmsilçilərinin mahiyyətini, imkanlarını, arzu və istəklərini, daha geniş miqyasda xalqın vəziyyət və taleyini sığışdırır. Cəlil Məmmədquluzadə realizminin imkanları və hüdudlarının genişliyi onu bu sahədə tanınmış dünya yazıçıları ilə bir sıraya gətirir.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə sənətkarlığı, demək olar ki, onun bütün tədqiqatçıları tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bizim diqqət cəlb etmək istədiyimiz cəhət yazıçının cəmiyyətin mahiyyətini açarkən kiçik vəziyyətlərə böyük mənalara hansı üsullarla yükləməsinə diqqəti yönəltməkdir. Onun hekayələrində diqqəti cəlb edən əsas cəhət xaosu göstərməklə harmoniyaya nail olmaqdır. Bu, ilk növbədə, romantizmin prinsipini xatırladır; romantik sənətkar ya ideali tərənnüm edir və ya pozulmuş nizamla ideala səsləyir, ideal poetik simmetriyanın ikinci tərəfi kimi müəllif tərəfindən oxucu şüuruna təlqin olunur. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində isə nə vaxtsa mövcud olanın dağılmasından və onun yenidən bərpaşından daha çox yeni, real, harmonik olanın qurulmasından bəhs etmək mümkündür.

XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcı dünya ədəbiyyatı üçün xarakterik cəhətlərdən biri də modernizmin geniş yayılmasıdır. Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində modernizmin əhatə dairəsi və miqyası xeyli artmış və modernizm daxilində yeni cərəyanlar meydana gəlməyə başlamışdı. Modernist sənətə xas olan dünyəvilik və varlığın mahiyyətinin sorgulanması, təsvirə və detallara önəm vermək kimi xüsusiyyətlər də Cəlil Məmmədquluzadə

nəsrinə yad deyil. Lakin onun yaradıcılığında, eləcə də hekayələrində bütün cərəyanlara aid elementlər tənqidi realizmin öncüllüyündə bir qədər geridə qalır.

“Romantik hekayə istiqaməti” adlanan üçüncü paragrafda bildirilir ki, XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ədəbiyyatında realizmlə romantizmin yanaşı, paralel mövcudluğunu əksər tədqiqatçılar qeyd edir. Bu bərabər mövcudluq özünü hekayə yaradıcılığında da göstərir; həm realizm, həm də romantizm ədəbi cərəyanlarının təmsilçiləri içərisində hekayə yaradıcılığı ilə məşğul olan sənətkarlarımız var. Bəzi hallarda isə eyni müəlliflərin həm romantizmə, həm də realizmə aid hekayələrinə rast gəlirik; Cəfər Cabbarlı və Abdulla Şaiqin yaradıcılığında olduğu kimi.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, əsasən, poeziya və dramaturgiyada özünü göstərir. Buna baxmayaraq Əlibəy Hüseynzadə, Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında başqa janrlarda əsərlərlə bərabər, romantik hekayələrə də rast gəlirik.

Öz problematikasına görə romantik hekayələri, əsasən, iki qrupa ayırmaq mümkündür: a) fərdin hüquqlarının müdafiəsi; b) milli idealların, ədalətin və insanpərvərliyin təbliği.

Fərdin hüquqlarının müdafiəsi Cəfər Cabbarlının hekayələri üçün daha xarakterikdir.

İkinci qrup hekayələr isə Abdulla Şaiq və Əlibəy Hüseynzadənin yaradıcılıqları üçün xarakterikdir.

Abdulla Şaiqin “Daşqın”, “İblisin hüzurunda”, “Dəyərli bir xatirə” hekayəsi Azərbaycan romantik hekayəçiliyində özünəməxsus yer tutur. Bundan əlavə, “Daşqın” və “Dəyərli bir xatirə” hekayələrində də romantik ovqat öndədir.

Romantik hekayə ustası kimi diqqəti daha çox cəlb edən sənətkarımız Cəfər Cabbarlıdır. Cabbarlı ədəbiyyat tariximizə çoxsahəli yaradıcılıq fəaliyyəti ilə daxil olmuşdur. Cəfər Cabbarlının yaradıcılığının ilk dövrü, əsasən, romantizm kimi səciyələnilir. Hekayələrinin də əksəriyyəti həmin mərhələdə yazılmışdır. “Aslan və Fərhad”, “Altun heykəl”, “Dilarə”, “Gülzar”, “Dilbər” və s. kimi hekayələri romantik nəsrin gözəl nümunələridir. Bu hekayələrin hər birində (“Altun heykəl”dən başqa) ailə modeli kimi götürülür və orada yaşanan kədərli (faciəli) hadisələrin təsviri ilə cəmiyyət xarakterizə olunur.

Nümunə üçün seçdiyimiz hekayələr hər biri hadisələrin gerçəkləşdiyi məkanın, insanlararası münasibətin səciyyəsi, kontrastlı vəziyyətlərin qarşılaşdırılması, əhval-ruhiyyənin cəmiyyəti bir tül kimi bürüməsi, ideal və ümidlərin itməsindən törəyən kədər və s. kimi xüsusiyyətlərlə romantizmə aid yaradıcılıq nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Romantik hekayələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri millətin, Vətənin taleyini ayrı-ayrı fərdlərin taleyində proyeksiya etməkdir. Cabbarlının yuxarıda adı qeyd olunan hər bir hekayəsinin qəhrəmanının xoşbəxtliyinə mane olan cəhət qarşılaşdıqları insanların və ya təsadüflərin onların

həyatlarını bədbəxtliyə sürükləməsi nəticəsində baş verir. Lakin o məşum hadisələrin baş vermə səbəbi öz görünməz köklərini cəmiyyətdə saxlayır. Elə hekayələr də var ki, orada milli problem arxa planda gizli saxlanılmır, qəhrəmanın taleyi birbaşa millətin taleyindən asılı olaraq dəyişmələrə məruz qalır. “Əhməd və Qumru” hekayəsində olduğu kimi.

Fərdin taleyində millətin çətinliklərinin əks elətdirilməsi, milli borc vəzifəsinə fərqli baxış məsələsi Cəfər Cabbarlı ilə bərabər Əlibəy Hüseynzadənin də hekayələrində özünü göstərir. Onun simvolik formada yazdığı “Əbdi-qlaf və məhfəzə”, kiçik həcmli “Öksüz, yaxud son busə” hekayələrində bu, əsas problematika kimi diqqəti cəlb edir.

Romantik hekayələrdə istər fərdin həyatı ilə bağlı problemlərin, istərsə də ictimai məsələlərin əks olunmasına baxmayaraq müəllifi düşündürən əsas məsələ millətin və Vətənin taleyidir. *“XX əsr Azərbaycan romantikləri öz bədii yaradıcılıqlarında tam mənada vətəndaş kimi çıxış etmiş, xalq, millət taleyi ilə bağlı olan əsərlər yaratmışlar”*¹⁰.

XX əsr Azərbaycan romantik hekayələrində naturalist-simvolik elementlər geniş yer alır. Bu isə Azərbaycan romantizminin Qərbdə artıq bir neçə ədəbi cərəyanın bir-birini əvəzləməsi, meydana cazibədar ədəbi təcrübə qoyması ilə əlaqədardır. Azərbaycan romantikləri öz yaradıcılıqlarında romantizmin dominantlığı ilə bərabər, ona yaxın olan simvolizm, naturalizmdən də geniş şəkildə bəhrələnmişdilər. Ona görə də, onların romantik hekayələrinə saf metod (bu ifadə, onsuz da, ədəbiyyatşünaslıqda qəbul olunmur) prinsipi ilə yanaşmaq özünü doğrultmur. Bu mənada, yuxarıda hekayələrindən bəhs etdiyimiz hər üç sənətkarın yaradıcılığında romantizmin ideal təqdim etmə və ya korlanmış ideallara, harmoniyaya etiraz aparıcı olmaqla bərabər, kifayət qədər naturalizm və simvolizm elementlərindən də istifadə olunmuşdur. Hekayələrdə naturalist təsvirlərin yer alması, eyni zamanda, XIX əsrin sonu, XX əsrin başlangıcında dünya ədəbiyyatında Gi de Mopassanın yazı tərzinin, ənənələrinin geniş yayılması ilə də əlaqədar idi. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kim, Azərbaycan hekayə ustaları içərisində realist yazıçılarımızdan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə, romantik hekayəçilikdə isə Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlıda naturalist təsvirlər əhəmiyyətli səviyyədə müşahidə olunur.

Simvolizmdə detallara verilən önəm və Azərbaycan nasirlərinin ondan hansı səviyyədə istifadə etmə məsələsindən növbəti fəslin müvafiq yarımfəslində geniş bəhs olunacaqdır.

Hekayə janrının fərqli ədəbi cərəyanlarda təzahür xüsusiyyətləri və poetika keyfiyyətləri üzərində aparılan tədqiqatlara aid elmi nəticələr aşağıda göstərilən məqalə və konfrans məruzələrində çap olunaraq mütəxəssislərə çatdırılmışdır:

¹⁰ Əliyev, K. İ. Romantizmin nəzəriyyəsi: [10 cildə] / K.İ.Əliyev.– Bakı: Elm və təhsil,– c.2.– 2018. – 312 s.

- Tənqidi realist Azərbaycan hekayəsinin janrı¹¹
- Tənqidi –realist hekayədə cəmiyyətin və fərdin özünü ifadə mexanizmi¹²;
- Y.V.Çəmənəzəminlinin hekayələrində tragikomik situasiya və obrazlar¹³;
- Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində milli mübarizə ruhunun təlqini yolları¹⁴
- XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında romantik hekayə istiqaməti¹⁵

“**XX əsr Azərbaycan hekayəsinin təhkiyə mexanizmi**” adlı üçüncü fəsil problemin qoyuluşuna uyğun olaraq iki paragrafa ayrılır. Birinci paragraf “**XX əsr Azərbaycan hekayəsində təsvir və bədii nitq komponentləri**” adlanır. Təsvir, dialoq, nəqlətmə ənənəvi nəsrin aparıcı üsürləridir.

Təsvir hər hansı bir məkanın və ya insanın əsas cizgilərini qabardıb göstərməyə xidmət edir; peyzaj və portret təqdimində aparıcı rola malikdir. Psixoloji vəziyyəti təqdim etmək üçün insanın ruhi aləminin də təsviri bədii yaradıcılıqda önəmli yer tutur; bədii təsvirdə fiziki və ruhi təsvir bir-birini tamamlayır.

Tipindən və aid olduğu metoddan asılı olmayaraq bu hekayələrdə yadda qalan, ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq qazanan portretlər seriyası mövcuddur. Ədəbiyyatımıza portret yaradıcılığı istiqamətində tarixi aspektdə yanaşsaq, o zaman XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bu sahədə müstəsna rolunun şahidi oluruq. Ona görə ki, folklor öz qəhrəmanlarını qeyri-adi bacarıqları yerinə yetirə biləcək şəkildə təqdim edirdi. Qədim və orta əsrlərdə sənətkarın yaratdığı portretlər illüstrativ xarakter daşıyırdı. Maarifçi realizm zahiri portretdən çox ideyanı, ideal və arzuları, əməlləri, ağıllı davranışları, təlqin edilən fikirləri önə çəkir, hadisə və qəhrəman münasibətləri kontekstində təqdim edirdi; onun formalaşdırdığı portret daha çox mənəvi aləmlə bağlı idi. Folklor və divan ədəbiyyatından fərqli obraz və portretlər təqdim etsə də, maarifçi realizm üçün portretin hərtərəfli təqdimi bir o qədər də xarakterik xüsusiyyət daşıyırdı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında isə, xüsusən tənqidi realizm istiqamətində müəllif portretin xarici və daxili məzmunu üzərində çox diqqətlə dayanırdı. Bu dövrün ədəbiyyatında

¹¹ Гулиева, М. М. Жанр Азербайджанского критического реалистического рассказа // Proceedings of VII international scientific conference “New achievements of world science”/ Morrisville. Lulu Press/. 2017. – s.55–59.

¹² Quliyeva, M. Tənqidi –realist hekayədə cəmiyyətin və fərdin başlıca problemləri // Bakı: Mütərcim, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. №5, – s.125–129.

¹³ Quliyeva, M. Y.V.Çəmənəzəminlinin hekayələrində tragikomik situasiya və obrazlar // – Bakı: Poetika.İzm, – 2019. № 1. – s.73 – 78.

¹⁴ Quliyeva M. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində milli mübarizə ruhunun təlqini yolları // Uluslararası Türk Dünyasında Milli Mücadele Ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 12–15 Haziran. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019. – s. 280–287.

¹⁵ Quliyeva M. XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında romantik hekayə istiqaməti// Kars Universitesi'nin Aşık Alesker'in 200. Yılı anısına düzenlediği uluslararası sempozyum, – Türkiye Cumhuriyeti, Kars Universitesi, 2021. – s.85-90.

qəhrəman daha bütöv, rəsmləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Həmin mərhələnin qəhrəmanlarının portreti daha canlı və dinamikdir. Burada zahiri və daxili portret vəhdətdə verilir və bir-birini tamamlayır.

Tənqidi realizm ədəbi cərəyanının və molla-nəsrəddinçilərin əsas aparıcı siması olan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında təsvirlərə - ədəbi portret və peyzaja mühüm əhəmiyyət vermişdir. Onun nəsrdə ədəbi portreti qabarıq təqdim etməsi hələ “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində diqqəti cəlb edir. Orada hər bir obraz rəsmləşdirilib, portretləşdirilib təqdim olunur.

Hekayədə vəziyyətin seçilmiş ədəbi qəhrəman üzərində qurulmuş variantında portretin fərqli cizgiləri ilə rastlaşırıq. Müəllif burada əsasən ruhi vəziyyəti qabağa çəkir. Onun hekayələrində “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı kimi obrazın zahiri təsviri detallı yer tutmur. Müəllif hekayənin həcmindən maksimum faydalanaraq cəmiyyətin qüsurlarını qəhrəmanın davranışında qabartmaq istəyilə portret yaradarkən, əsasən, hərəkət, danışq üzərində dayanır. Bunu, demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bütün hekayələrində görürük.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində təsvir və portret üzərində apardığımız müşahidələrdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, o, povestindən fərqli olaraq hekayələrində fərdlərin zahiri portretinin bütövlüyünə bir o qədər də önəm vermir. Qəhrəmanlarının zahiri görünüşündən bir-iki detal qeyd edib, ümumi təsəvvür yaratdıqdan sonra keçir davranışın təsvirinə. Onun hekayələri, əsasən, kütlə portretləri üzərində qurulub. Peyzaj da bu hekayələrdə çox az yer tutur; təbiət peyzajından daha çox insanların çox olduğu yerlərə - küçəyə, həyətə üstünlük verir. Ədibi daha çox insan mənzərələri maraqlandırır.

Cəlil Məmmədquluzadədən fərqli olaraq Abbas Səhhət hekayələrində portret və interyer, peyzaj bir-birini tamamlayır; o təsvirə xüsusi önəm verir. Hansı məqamı qabartmaq istəyirsə, portretdə və peyzajda onu qabağa çəkərək detallaşdırır.

Abbas Səhhət kimi Cəfər Cabbarlı və Abdulla Şaiqin də hekayələrində təsvir – portret və peyzaj özünəməxsus yer tutur.

Romantik hekayələri ilə diqqəti cəlb edən Cəfər Cabbarlının hekayələrində insanların kədərli taleyi təbiətlə vəhdətdə verilir. Müəllif özü cəmiyyətlə bərabər təbiətin də ağır anlarda insanı çıxılmaz hala saldığını vurğulayır; talesiz qəhrəmandan cəmiyyətlə bərabər təbiət də üz çevirir.

Mətnin quruluş və strukturunun mənimsəməsində bədii nitq aparıcı funksiya icra edir. Yuxarıda haqqında geniş bəhs etdiyimiz təsvirlər də nitq vasitəsilə çatdırılır. Dissertasiya işində

bədii nitq komponentləri kimi, əsasən, nəqletmə, dialoq və poliloq, müəllif sözü üzərində dayanılır.

Tənqidi realist nəsrin öndəgələn nümayəndəsi və əsas qurucusu olan Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində hadisələrin əsas informatoru, nəql edib çatdıranı müəllif özüdür; o daha əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi fərdi, cəmiyyəti onun özünə göstərməyə çalışır; bu mənada ədəbiyyatın, sənətin həyatın güzgüsü olması prinsipi Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində özünü doğruldur. Lakin bu “güzgü” özünəxas keyfiyyətlərə və adi güzgünün göstərə bilmədiyi dərinlik və genişliyi əksətdirmə imkanına malikdir. Oxucunu məlumatlandırmaq, həyata münasibətini formalaşdırmaq istəyən yazıçı öz münasibətini bildiren sözlərə çox az yer verir. Bu cür təsvir və təhkiyə, hadisə və obrazların özünütəqdimi, portretlərin qabarıqlığı və ekspressivliyi tənqidi realizmin başlıca özünəməxsusluqlarından biridir.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində daxili nitqə - nəqlənin hadisəni yox, düşüncəsini təqdim etdiyi hissələrə də rast gəlirik. “Buz” hekayəsinin sonuna doğru təhkiyəçinin hər buz görəndə daldığı xəyalları nəql etdiyi kimi ...

Cəlil Məmmədquluzadə bəzən qəhrəmanlarının xarakterini açmaq üçün hekayələrinin dilində monoloqlardan da faydalanır. Nümunə olaraq “Qurbanəli bəy” hekayəsində hekayənin qəhrəmanının pristavın evindəki qonaqlıqda iştirak edənləri qonaq çağırarkən söylədiyi monoloqu göstərə bilərik.

Cəlil Məmmədquluzadənin, eləcə də XX əsrin digər hekayə ustalarının yaradıcılığında dialoqlar, adətən, nəsr üçün xarakterik olan şəkildə, müəllifin aradabir izahedici cümlələri yer almaqla davam edir. Lakin bəzi məqamlarda müəllif - dedim, -dedilərdən də istifadə edir – “Hamballar” hekayəsində olduğu kimi.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturji əsərləri kimi hekayələrində də kütləvi səhnələr, camaatın bir yerə toplanması xarakterik hal kimi diqqəti cəlb edir. Bu halda obrazlararası danışıqlar təkə dialoq yox, həm də poliloqlar üzərində qurulur.

Realist hekayə yazarlarından Yusif Vəzir də özünəməxsus nitqi ilə fərqlənir. Yusif Vəzirin nitqi mövzularını daha çox seçdiyi məişət problemlərinə uyğun olaraq etnoqrafik təsvirlərinin qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. O, obrazların içində olduğu məişəti, həyat tərzini hərtərəfli verməyə cəhd edərək yaradıcılığında epizmi gücləndirir.

Abbas Səhhətin hekayələrində hadisə və portretlərin birinci şəxsin dillə təqdimi ilə bərabər, yazıçının üslubi keyfiyyətlərindən irəli gələrək dialoqa daha geniş yer ayrılır. Abbas Səhhət hekayələrində informasiyanı təsvir və dialoqlarla çatdırmağa üstünlük verir. Burada müəllif sanki bir qədər arxaya çəkilir və çatdırmaq istədiyi hadisəni obrazların dialoqu ilə

ötürür. Bu, obrazın xarakter və emosiyasını, mənəvi aləmini ifadə etmək üçün seçilən əlverişli üsullardan biridir.

Romantik hekayədə nitqin estetik xüsusiyyətlərinin zənginləşməsi və rəngarənglik qazanmasında Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının özünəməxsus rolu olmuşdur.

Cəfər Cabbarlıda hadisələrin nəqli fabula üzrə get-gedə gərginləşir, müəllif rəngləri yeri gəldikcə tündləşdirir. Yazıçı oxucunu hadisələrin davamına müvafiq olaraq həyəcanlandırır və onu hər an gözlənilməz bir hadisə baş verəcəyinə hazır saxlayır. Hadisələrin bu axarda davamı onun bütün hekayələrində müşahidə olunan xarakterik haldır. “Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə”, “Gülzar”, “Dilbər” – bu hekayələrin hər birində müəllif yaratdığı situasiyaların gərginliyini oxucuya ustalıqla ötürə bilir.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində olduğu kimi, Cəfər Cabbarlı da yeri gəldikcə hadisələrin nəql axarını dayandırır, onlara öz etirazını bildirən müəllif sözlərinə, izahlara yer ayırır; “Aslan və Fərhad”da oluğu kimi.

Abdulla Şaiqin hekayələrində isə təsvir və hadisələr bir-birinə hörülmüş vəziyyətdədir. Povest və romanlarında geniş təsvirlərə, portret və peyzaja yer ayıran müəllif hekayədə təsviri hadisənin fonunu canlandıran bir-iki cümlə ilə verir. Hadisə diqqət mərkəzində saxlanır, kiçik təsvirlər də hadisəni qüvvətləndirmə funksiyasını daşıyır.

Hekayədə dar mənada təhkiyədən, nəqletmədən bəhs edərkən fərqli bir yaradıcılıq tipi kimi Süleyman Sani Axundovun da hekayələri, xüsusən qorxulu nağılları diqqəti cəlb edir. Yazıçı baş verən rəvayətvari hadisələrin nəqlində də müəyyən qədər folklordan gəlmə struktur elementlərini qoruyub saxlayır. O, hekayələrini bir çox halda məhz nağıla xas deyim və formullarla başlayır; “belə nağıl edirlər”, “biri var idi, biri yox idi”, daha sonra nağılvari təsvirlərə keçir, sonra isə nağılçı dilinin “yüyrəkliyi ilə”, folklor deyimlərindən gen-bol istifadə edərək, hadisələri boyaya-boyaya, macəralaşdıraraq davam etdirir. Süleyman Saninin hekayələri daha çox finalları ilə nağıllardan ayrılır; təsadüfi hallarda onlar xoş nəticə ilə bitirlər; nağıllarda hadisələrin inkişafı, adətən, şərhdən xeyirə doğru inkişaf etdiyi halda, bu hekayələrdə hadisələr tərsinə cərəyan edir, ya xeyirdən şərə, ya da elə şərin daha da tündləşməsinə təsadüf edirik -“Kövkəbi-hüriyyə”, “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı”, “Qatil uşaq”, “Təbrik” hekayələrində olduğu kimi.

XX əsr Azərbaycan hekayələrinin rəngarəng təhkiyə quruluşuna malik olması müəlliflərin fərdi üslubu, aid olduqları ədəbi cərəyan, üstünlük verdiyi ənənə ilə bərabər, həm də yeni yaranan bu janrın bütün imkanlarını nümayiş etdirmək istəyindən irəli gəlirdi.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafında təhkiyə strukturunda aparıcı yerə malik olan zaman və məkan problemi araşdırılır. Həmin paraqraf **“Zaman və məkan problemi”** adlanır.

Ədəbiyyatda zaman və məkan məsələləri XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha ətraflı şəkildə araşdırılmağa başlanır. Problemin öyrənilməsi mətnin ictimai, siyasi, mədəni kontekstdə yerini müəyyənləşdirməsinə, müəllifin isə dünyagörüşü və ideyasının açıqlanmasına xidmət edir. Mixail Baxtin, Dmitriy Lixaçov, Yuriy Lotmanın bədii zaman və məkan kateqoriyaları haqqındakı fikirləri yalnız sovet ədəbiyyatşünaslığına deyil, dünya elmi-nəzəri düşüncəsinə də bəlli bir şəkildə təsir etdi. XX əsrin 30 –cu illərində Mixail Baxtinin qələmə aldığı “Romanda zaman və xronotop formaları” adlı yazısında xronotop adı altında ədəbiyyatda zaman və məkan birliyini nəzərdə tuturdu¹⁶. Yuriy Lotman “Poetik söz məktəbi” adlı monoqrafiyasında bədii ədəbiyyatdakı məkan anlayışını personajların və hadisələrin yerləşə bildiyi kontinyum (континуум,) adlandırır¹⁷. Obrazların davranış biçimini ilə aid olduqları məkan arasında bəlli bir bağlılıq qaçınılmazdır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi-nəzəri fikirdə təşəkkül tapmağa başlayan xronotop və ya zaman-məkan anlayışını həmin dövrün Azərbaycan nəsrinə, daha dəqiq desək, hekayə yaradıcılığı əsasında araşdırdıqda diqqət çəkəcək nəticələrlə üzləşirik. Nəcəf bəy Vəzirov, Abbas Səhhət, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hekayələrində zaman - məkan problemi dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, milli-məhəlli xüsusiyyətləri və obrazlar aləmi ilə rəngarənglik qazanır.

XIX əsrin sonlarında N.Vəzirovun “Ağçı”, “Paho” hekayələrində obrazların xarakteri, milli-məhəlli xüsusiyyətləri kiçik bir məkan daxilində incə detallarla verilir. “Ağçı”da təhkiyəçi zamanı (“ qışın böyük çilləsi”) müəllif zamanı ilə eynidir. Burada zamanın düzxətli inkişafı məkanın sərhədləri içərisində həllini tapır. Əsərin başlanğıcında Bədircahanın evinin təsviri verilir, müəllif bu detallarla obrazın portretinin əsas cizgilərini göstərmiş olur, ritmik zamanın üstünlüyü hekayənin əsas qatını təşkil edir.

Nəcəf bəy Vəzirovun “Paho” hekayəsində zaman təsəvvür ediləndir. “Naçalnik gələndən” dəyişən düzən Kərbəlayını müşkülə salır, “fələyin çarxı “ çönür. Hadisədə təhkiyəçi bilavasitə iştirak edir, Kərbəlayını ifşa edən də odur. Bu ifşa dar zamanda və dar məkanda cərəyan edirsə də, ümumiləşərək ictimai-siyasi – sosial vəziyyətin aynasına çevrilir.

¹⁶ Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике//– Москва: Вопросы литературы и эстетики. – 1975. – 504с.

¹⁷ Лотман Ю.М. О структуре и содержании понятия «художественная литература» // Проблемы поэтики и истории литературы. Изд-во Мордавского Государственного Университета Саранск. 1973. – 270 с.

Abbas Səhhətin qələmə aldığı “Cərrah” (1915), “Bədbəxt ailə” (1915), “Qaragünlü Həlimə” (1917) hekayələri hadisələrin düzxətli inkişafı ilə seçilir. Hekayələrdə zaman bir istiqamətlidir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsində Hacı Xəlilin uşaqlıqdan ömrünün son saatlarınadək keçən vaxt həm retrospektiv xüsusiyyəti, həm də oğlu Əkbərin gələcəyi ilə bağlı məqamları ilə mətnin strukturunda çoxqatlılıq yaradır. Retrospeksiya bədii mətnin implisit məzmunun acılmasına, alt qatdakı ideyanın üzə çıxmasına xidmət edir.

XX əsrin əvvəllərində qələmə alınan hekayələrin bir qisminə zaman kateqoriyası süjetin sərhədləri daxilində dövr edir. Konfliktin şəxsi münasibətlər üzərində qurulması, məişət problemlərindən qaynaqlanması məsələsi əksərən qapalı zaman içərisində verilir.

C.Məmmədquluzadənin “Pirverdinin xoruzu”, “Fatma xala” hekayələrində məzmunun asılı olaraq hadisənin başlanması və finali arasında böyük bir zaman dayanır. Pirverdinin övrətinə kömək üçün qonşu kəndə (Təzəkəndə) getməsi və geriye təzə övrətlə dönməsini əhatə edən zaman müddəti obrazların xarakterinin və funksiyalarının açılması üçün kifayət edir. “Fatma xala” hekayəsində müəllif əsas hadisəyə keçməzdən ona zəmin hazırlayır, qəbahəti qadın hüquqsuzluğunda deyil, “ *arvadların başmaqlarının ... xah at üstə gedən vaxt, xah arabadan ya faytondan, xah dəmir yolu ilə gedəndə*”¹⁸ düşməsində görünlən məntiqi yaşadıkları zamanın ümumi əhval-ruhiyyəsindən doğur. Hekayədə Qatırürküdən, Təzəkli, Qurbağalı, Dovşantutan kimi bütün məkanlar metafora kimi çıxış edir.

Mirzə Cəlilin real məkanları, əsasən, Çar Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycanla Arazın o tayıdır. Müəllif zamanı ilə hekayə zamanı üst-üstə düşür.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi isə prospeksiyanın əksi olan retrospeksiya ilə başlayır. Müəllif hadisələri keçmiş, indiki və gələcək zaman içərisində və zamanlararası get-gəllərlə təsvir edir ki, bu da müasir ədəbiyyatşünaslıqda analepsis adlandırılır.

Bədii məkan geniş və dar çərçivədə verilə bilər. Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda həm geniş, həm də dar məkan, qapalı və açıq, yeraltı-yerüstü oppozisiyalar bir arada verilir. Xortdanın Tiflisdən Şuşaya səfəri sadaladığımız məkan strukturları üzərində qurulur. Yol – səfər xronotopu üzərində qurulan əsərdə əsas motivlərdən biri də qəhrəmanın rastlaşdığı ayrı-ayrı obrazlar mətnin bütün qatlarında yer alan aparıcı ideyanın açılmasına xidmət edir.

¹⁸Məmmədquluzadə, C.Əsərləri:[4 cildə]. C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. 2004. – 664 s.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda real, mifoloji məkan modelləri bir-birini izləyir. Real məkanda Tiflisdə xəyalına cəhənnəm düşən Xortdan mifik təfəkkürdə yer alan mücərrəd məkana keçid edir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayə yaradıcılığında qarşılaşdığımız mifoloji məkan modellərindən biri də “Dəccalabad” da qurulur. Müəllif mifoloji-dini mətnlərdəki varlıqlardan olan Dəccal obrazının yalnız ad semantikasından istifadə etmir, həm də onun daşdığı funksiyanı yeni cəmiyyətə proyeksiya edir.

C.Cabbarlının “Gülzar” hekayəsində məkan kontinyumu real və psixoloji modellər üzərində qurulur. Real məkanla mətnin əvvəlində toy həyəcanı yaşayan kəndin timsalında qarşılaşırıq. Bütün bu xaotik hərəkətin işərisində özünə qapanan, ətrafda baş verənlərə reaksiyasız qalan Gülzarın keçirdiyi sarsıntılar və daxili təlatümü psixoloji məkan modelini yada salır.

Bədii əsərdə psixoloji məkan kontinyumunu Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Cavan” (1912) hekayəsində də izləmək mümkündür. Şahid təhkiyəçinin cavan deyə bəhs etdiyi gəncin şübhəçilik fəlsəfəsi içərisindəki axtarışları, “ağlın təbii məhdudiyyətindən qurtarıb, hər şeyi bilmək” istəyi mətnin əsasını təşkil edir. Qapalı məkan içərisində psixoloji zaman məkan kontinyumu da yer alır.

Bədii zamanın düzxətli və dövrəvi, obyektiv, subyektiv, mifoloji, tarixi tipləri ilə yanaşı bədii məkanın abstrakt, real, psixoloji, mifoloji, fantastik, virtual modellərinin Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmə mexanizmi Nəcəf bəy Vəzirov, Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev yaradıcılığı əsasında araşdırılması məlum mətnlərin “yeni oxunuşuna” şərait yaradır.

Əvvəlki fəsillərdə olduğu kimi bu fəslin də nəticələri konfranslarda dinlənən və məqalə kimi çap olunan aşağıdakı məruzələr vasitəsilə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

- XX əsr hekayəsinin bədii nitq komponentləri¹⁹
- Məmmədquluzadənin hekayələrində ədəbi portret²⁰

Tədqiqatda əldə edilən nəticələr dissertasiyanın **Nəticə** bölümündə ümumiləşdirilərək təqdim olunmuşdur.

¹⁹ Quliyeva M. XX əsr hekayəsinin bədii nitq komponentləri // Kars Universiteti'nin C.Məmmədquluzadənin 150. Yılı anısına düzenlediği uluslararası sempozyum. Türkiye Cumhuriyeti, Kars Üniversitesi, – 2019. – s. 93–100.

²⁰ Quliyeva, M. C. Məmmədquluzadənin hekayələrində ədəbi portret // NDU–nın C.Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr etdiyi Respublika konfransının materialları, – Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, –2019. – s. 102-107.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Гулиева, М. М. Жанр Азербайджанского критического реалистического рассказа // Proceedings of VII international scientific conference “New achievements of world science”/ Morrisville. Lulu Press / – 2017. – s.55-59.
2. Guliyeva M. The role of folk literature traditions in the formation of the structure of story // Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко - Мова и культура (науковий журнал). Вип. 19 – Т. IV (184), 2017. – s.202-209.
3. Quliyeva, M. Hekayə: janr xüsusiyyətləri və tarixi tipologiyası //– Bakı: Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, –2018. XXXII cild, – s.214–221.
4. Quliyeva, M. Tənqidi –realist hekayədə cəmiyyətin və fərdin başlıca problemləri // Bakı: Mütərcim, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri,– 2019. №5, – s.125-129.
5. Quliyeva, M. Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyat ənənələrinin hekayə janrının təşəkkül və poetikasına təsiri // Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal – 2019. – s.248–251.
6. Quliyeva, M. Y.V.Çəmənəminlinin hekayələrində tragikomik situasiya və obrazlar // – Bakı: Poetika.İzm, – 2019. № 1. –s.73-78.
7. Quliyeva M. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində milli mübarizə ruhunun təlqini yolları // Uluslararası Türk Dünyasında Milli Mücadele Ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 12-15 Haziran. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, – 2019. – s.280-287.
8. Quliyeva M. XX əsr hekayəsinin bədii nitq komponentləri // Kars Universitesi`nin C.Məmmədquluzadənin 150. Yılı anısına düzenlediği uluslararası sempozyum, – Türkiye Cumhuriyeti, Kars Universitesi, –2019. – s. 93-100.
9. Quliyeva, M. C. Məmmədquluzadənin hekayələrində ədəbi portret // NDU–nun C.Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr etdiyi Respublika konfransının materialları, – Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, –2019. – 102-107.
10. Quliyeva M. XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında romantik hekayə istiqaməti // Kars Universitesi`nin Aşık Alesker`in 200. Yılı anısına düzenlediği uluslararası sempozyum, - Türkiye Cumhuriyeti, Kars Universitesi, –2021. – s. 85-90.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti. 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.12.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 45885

Tiraj: 100